

#3
Temmuz
2015

temaşa

ERCİYES ÜNİVERSİTESİ FELSEFE BÖLÜMÜ DERGİSİ

DÂVÛDÜ'L-KAYSERÎ'DE TASAVVUF FELSEFESİ

-Hakikat-i Muhammediye Nazariyesi Üzerine-

Doç. Dr. Mehmet VURAL*

Özet : Selçuklular döneminde yetişip, Osmanlı'nın ilk müderrisi olan ve Osmanlı düşünce geleneğinin oluşmasına büyük katkı sağlayan Dâvûdü'l-Kayserî, tasavvuf felsefesi alanındaki çalışmaları ile dikkat çeken bir âlimdir. O da diğer mutasavvıflar gibi bu âlemin oluşunu açıklamak için Hakikat-i Muhammediye nazariyesini benimsemiştir. Bu nazariyeyi açıklarken de şârihi olduğu İbnü'l-Arâbî'nin etkisi çok açıktır. Ona göre Hakikat-i Muhammediye, varlığın ilk ilkesi, en kâmil (insan-ı kâmil) ve en güzel hasletlerin menşei ve örneğidir. O, sadece sezgiyi benimseyen bir sûfî olmamış; akıl ile birlikte keşf, ilham gibi bilgi kaynaklarını da önemseyen ve eserlerinde bunları kullanan bir âlim olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf felsefesi, Hakikat-i Muhammediye, Oluş, Vahdet-i Vücûd, İbnü'l-Arâbî.

Abstract : Dawud al-Qaysari who grows up in Seljuk period, is the first teacher of the Ottoman Empire and contributes greatly to the formation of the tradition of Ottoman thought, is a remarkable scholar with his studies on the area of philosophy of tasawwuf. Similar to other sufis, he has also embraced the theory of Haqiqat al-Muhammadiyya to explain the creation of this world. In fact, the effect of Ibn al-Arabi, his commentator, in explaining this theory is very obvious. According to him, Haqiqat al-Muhammadiyya is the first principle of existence, the most perfect (al-Insan al-Kamil) and the origin and example of the best traits. He has not only been a Sufi adopting exclusively intuition; but he has also been a scholar who pays

---

* YBÜ İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Felsefe Bölümü

---

attention to the sources of knowledge such as kashf, inspiration besides reason and has used these in his works

Key Words: The Philosophy of Tasawwuf, Haqiqat al-Muhammadiyah, Creation, Wahdat al-wujud, Ibn al-Arabi.

Giriş

İnsanı diğer varlıklardan ayıran en temel özellik, insanın metafizik yapan bir varlık olmasıdır. Kendini, eşyayı ve âlemi anlamaya çalışan insan, varlığın nasıl meydana geldiğini, bu âlemde yaşamın nasıl başlamış olduğunu, tek olan varlıktan çokluğun nasıl tezahür ettiğini, kısaca varlığı, âlemi ve bu dünyadaki yaşamdan sonra başka bir yaşam hakkında değişik nazariyeler ortaya atmıştır. Bu nazariyelerin en belirgin özelliği, aşkın bir varlığı kabul edip etmeme bağlamında farklılık arz etmesidir. Materyalist görüş, maddeyi ezeli görerek, düşünce başta olmak üzere her şeyin ezeli ve ebedi olan maddeden oluştuğunu savunmaktadır. Antik Yunan’da atomcu görüşü savunan Demokrit (MÖ 460-370) ile öne çıkan bu görüş, Marksizm gibi ideolojilerle siyaset alanında da uygulanma imkânı bulmuştur. Felsefe tarihinde oluşu Aşkın Varlık’tan hareketle, sudûr ve yaratma gibi farklı nazariyelerle açıklamaya çalışan görüş ise daha çok rağbet görmüştür. Özellikle Meşşâî felsefede oluşu açıklamak için Akıl nazariyesinin; İshrâkî felsefede ise Nur metafiziğinin öne çıktığını görmekteyiz. Tasavvuf felsefesinde ise, kısmen Meşşâî ve İshrâkî filozoflarının görüşlerinden etkiler gözlenen Hakikat-i Muhammediye nazariyesi benimsenmektedir. Bu çalışmamızda, ünlü mutasavvıf Dâvûdü’l-Kayserî’nin tasavvuf felsefesi ve Hakikat-i Muhammediye düşüncesi ortaya konmaya çalışılacaktır.

1. Dâvûdü’l-Kayserî’nin Hayatı ve Felsefesi

Dâvûdü’l-Kayserî (1260-1350), İbnü’l-Arâbî’nin sistemleştirdiği vahdet-i vücûdu tasavvuf geleneğinin en önemli düşünürlerinden birisidir. Selçuklular döneminde yetişmiş, sahip olduğu felsefi ve ilmî birikimle Osmanlı düşüncesi, bilim ve kültür hayatına büyük etkisinden dolayı “Şerefü’l-dîn ve’l-mille” (Din ve Millet’in Şerefi) unvanıyla anılmıştır.

Dâvûdü’l-Kayserî, eğitim hayatına memleketi Kayseri’de başlayıp, ardından Mısır’a giderek dinî ilimlerde bilgisini artırdı. Mısır’da özellikle tefsir, hadis ve usule dair naklî ilimleri tahsil etti. Anadolu’ya döndükten sonra bir süre Konya ve Bursa’da bulundu. Konya’da iken Sirâceddîn el-Urmevî (1198-1283)’nin öğrencisi oldu. Akabinde 1327’de Tebriz’e bir seyahat yaparak, burada ünlü mutasavvıf Abdürrezzâk el-Kâşânî (ö. 1329)’den tasavvuf dersleri aldı.

Dâvûdü’l-Kayserî’nin ilmî şöhreti yayılınca Orhan Gazi (1281-1362), 1336 yılında İznik’teki ilk Osmanlı medresesine (İznik Orhaniyesi) günlük otuz akçe

---

ücret ile yönetici ve müderris olarak tayin etti. Böylece Osmanlı düşünce geleneğinin oluşmasına büyük katkı sağladı. Vefatına kadar da burada öğrenci yetiştirip daha çok tasavvuf, felsefe ve kelâm alanlarında eserler verdi. Çalışmalarında bu üç alanı sentezleyip, aklî ve keşfî bilgiyi birlikte kullanmayı denedi. Tasavvufta, İbnü'l-Arâbî'nin vahdet-i vücûd nazariyesini benimseyip, bu nazariyeyi felsefî mahiyette yorumladı. Onun İbnü'l-Arâbî (1165-1240)'nin *Fusûsü'l-hikem* adlı eserine yazdığı şerhi, söz konusu eser üzerine yazılan bütün şerhler arasında en çok rağbet göreni olmuştur.¹

Dâvûdü'l-Kayserî, vahdet-i vücûd anlayışını, sahip olduğu mantık, matematik ve felsefî birikimiyle sistematik bir şekilde en iyi yorumlayan ve kendi şahsî fikirleriyle zenginleştiren bir düşünürdür. Bu nedenle, özellikle Dâvûdü'l-Kayserî'nin şerhi İslâm dünyasının her tarafında günümüze kadar en çok okunan eser olup, İbnü'l-Arâbî'yi anlamının anahtarı olarak kabul edilmiştir.

Dâvûdü'l-Kayserî, ayrıca Aristoteles (MÖ 384-322) ve Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî (1068-1152) gibi filozofları eleştirecek kadar felsefe bilgisine sahipti. O, özellikle bu iki düşünürün zaman anlayışlarını eleştirmiştir. Bilindiği gibi Aristoteles'e göre zaman, hareket gibi sürekli bir nicelik olup, ayrı ayrı anlardan oluşmaz. Meşşâîler de Aristoteles'i izleyerek zamanı hareketin ölçüsü olarak tarif etmişlerdir. Dâvûdü'l-Kayserî, zaman konusunda Aristotelesçi anlayışını reddederek, zamanı varlığa ait bir nitelik, varlığın süresi ve müddeti (*müddetü'l-vücûd*) şeklinde açıklamasıyla İslâm felsefesine büyük katkı sağlamıştır. O, bu düşünceleriyle XIX. yüzyıl filozofu Bergson (1859-1941)'a öncülük etmiştir.

Dâvûdü'l-Kayserî'nin varlık felsefesi, vahdet-i vücûd düşüncesi üzerine kuruludur. Genelde o, Meşşâîlerin varlık anlayışını eleştirmiştir. İbn Sînâ (980-1037)'nin varlığı “zorunlu”, “mümkün” ve “mümteni” olarak üç sınıfa ayırmasını tevhid ilkesine aykırı ve gerçekçi bulmayarak, bu ayrımın sadece itibarî, yani zihinsel olduğunu söylemiştir. Onun ontolojiye kazandırdığı en önemli kavram “el-Hikmetü'l-müteâ'liyye”dir. el-Hikmetü'l-müteâ'liyye ile fizikle metafiziği birleştirerek “Allah merkezli” ilâhî bir metafelsefe yapmaya çalışmıştır. Bu kavram, daha sonra Fethullah eş-Şirvânî (1417-1486) ve Mollâ Sadrâ (1572-1640) tarafından da kullanılmıştır.

---

¹ Bayraktar, Mehmet, *Kayserili Dâvud: Dâvûdü'l-Kayserî*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s. 10.

Dâvûdü'l-Kayserî, daha çok İbnü'l-Arâbî'nin, *Fusûsü'l-hikem* adlı eserine yapmış olduğu şerhle tanınmış, bu şerh günümüze kadar birçok düşünürü derinden etkilemiştir. Bunların başında, Türk düşünürlerinden öne çıkanlar olarak Mollâ Fenârî (1350-1431), Kutbüddîn İznîkî (ö. 1418), Şeyh Bedreddîn (1359-1420), Sofyalı Bâli Efendi (ö. 1553), Abdullah Bosnevî (1584-1644), İsmâil Hakkı Bursevî (1653-1725); İranlı düşünürler arasında Haydar Amülî (1319-1385), Lâhicî (ö. 1506) Mollâ Sadrâ Şîrâzî (1571-1640), Sebzevârî (1797-1872), İmâm Humeyni (1902-1989) ve Celâleddîn Aştîyânî (1925-2005) gibi isimleri sayabiliriz. Dâvûdü'l-Kayserî etkisi taşıyan Arap düşünürleri arasında ise, Abdülgânî Nablûsî (1641-1731) ve Emir Abdülkadir (1806-1883) gibi kimseler vardır.

Dâvûdü'l-Kayserî şerh ve telif eserlerini Arapça kaleme almıştır. En önemli eserleri şunlardır:

1. *Matla'u husûsi'l-kilem fî me'ânî fusûsi'l-hikem*, 1331: İbnü'l-Arâbî'nin meşhur eseri *Fusûsü'l-hikem* üzerine bir şerhtir. Eser, iki ana kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım “el-Mukaddimât” adıyla bilinen meşhur giriş bölümüdür.² Girişte vahdet-i vücûd anlayışını kendi özgün fikirleriyle sistematik bir biçimde anlatmaktadır. Giriş on iki bölümden oluşmaktadır. İkinci ana kısım *Fusûs* metninin şerhidir.

2. *Şerhu kasîdeti't-tâ'iyye*: İbnü'l-Fârız (ö. 1235)'ın *Tâiyyetü'l-kübrâ* adlı 756 beyitlik kasidesinin şerhidir. Eser iki ana kısımdan oluşur. Birinci kısım giriştir; bu kısımda Dâvûdü'l-Kayserî tasavvufa dair kendi özgün fikirlerini ortaya koymuştur. İkinci kısım *Tâ'iyye*'nin şerhidir.

3. *Şerhu'l-kasîdeti'l-mîmiyye*: İbnü'l-Fârız'ın *el-Kasîdetü'l-hamriyye* diye de bilinen eserinin şerhidir. Kaside, “*Şeribnâ alâ zikri'l-habîbî müdâmeden / Sekirnâ bihâ min kablü en yühlake'l-kermü*”; “*Sevgiliyi andıkça devamlı olarak içtik / Bu yüzden daha üzüm yaratılmadan önce sarhoş olduk!*” ünlü dizeleriyle başlamakta ve 32 beyitle tamamlanmaktadır. Şerh ise, iki kısımdan oluşmaktadır. Giriş kısmı ilâhî sevgi konusuna ayrılmıştır.

---

² Dâvûdü'l-Kayserî, İbnü'l-Arâbî'nin *Fusûsü'l-hikem*'ine yazdığı şerhle büyük ün kazanmıştır. Ancak bu eserin üst düzey entelektüel seviyeye hitap etmesi nedeniyle, bu eseri özetler mahiyetteki giriş kısmı olan “Mukaddemât” daha çok tanınmış ve şerhten daha fazla okunup, başka dillere tercüme edilmiştir.

---

4. *Şerhu te'vîlâti'l-besmele bi's-sûreti'n-nev'iyyeti'l-insâniyyeti'l-kâmile*: Abdürrezzâk el-Kâşânî (ö. 1329)'nin *Te'vîlâti'l-Kur'âni'l-kerim* adlı eserinin giriş kısmında yapmış olduğu Besmele'nin te'vili üzerine bir şerhtir.

5. *Nihâyetü'l-beyân fî dirâyeti'z-zamân*: Zamanın mahiyeti ile ilgili olan bu eser, onun en değerli eserlerinden biri olarak kabul edilmektedir.

6. *Keşfü'l-hicâb an kelâmi rabbi'l-erbâb*, 1331: Allah'ın kelâm sıfatı ve bu konuyla ilgili bazı meselelere dair bir risaledir.

7. *Tahkîku ma'i'l-hayât ve keşfü esrâri'z-zulümât*, 1332: Eserin konusu ilmin hayat suyu olduğu ve hakikî ilimden içebilenlerin ölümsüz olduğunun anlatımıdır. Bu bağlamda Hızır meselesi ele alınmaktadır.

8. *Esâsü'l-vahdâniyye ve menbau'l-ferdâniyye*: Bu eser, birlik ve çokluk konusuyla ilgilidir.

9. *İthâfu's-Süleymânî fî ahdi'l-Orhânî*: İlimleri tasnif alanında yazılmış bir eserdir.

2. Dâvûdü'l-Kayserî'nin Tasavvuf Felsefesi

İslâm düşüncesinde herhangi bir disiplini bilim olarak kabul etmek için, konu (*mevzû*), mesele (*mesâil*) ve ilkelere (*mebâdî*) sahip olması gerekir. Dâvûdü'l-Kayserî'ye göre tasavvuf (*ilm-i ilâhî*), diğer ilimlerin sahip olduğu bu üç özelliğe sahiptir. Buna göre bu ilmin konusu zât-ı ilâhî, meseleleri ilâhî isimler, zâttan sudûr ve O'na geri dönüşün keyfiyeti; ilkeleri ise, mutasavvıfların kullandığı özel ıstılahlardır. Ancak özel bir bilim olarak tasavvuf, bilgi kaynağı olarak beş duyu ve akli değil, keşfi ve zevki esas alır. O, zahir ehlinin tasavvufu şiirler, hayaller ve zikir yapmaya bağlı coşkunculuklar olarak görmesini eleştirerek, her ilimde bulunan bu üç özelliğinin tasavvufta da bulunduğunu ortaya koymaya çalışır.³

Tasavvufun diğer ilimlerden farkına da dikkat çeken Dâvûdü'l-Kayserî, zât-ı ilâhîyi konu edindiği için tasavvufu diğer ilimlerden daha üstün ve şerefli görür. Ayrıca diğer ilimlerin hakikat arayışı olduğu halde ona nasıl ulaşılacağı konusunda bir görüşleri yokken; tasavvuf seyr-ü sülûk ile buna ulaşma yolunu göstermektedir. Yine akıl ve beş duyu ile yetinmeyip bizzat tecrübeyi bilim içine

---

³ Dâvûdü'l-Kayserî, "Risâle fî ilmi't-tasavvuf", *er-Resâil*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kayseri, 1997. s. 111.

---

katmaları da onun farklı bir yönüdür. Bütün bunlar, ona göre önemli bir ayırımdır ve ilim tahsil etmenin de gerçek amacı bu olmalıdır.⁴

Eşyayı olduğu şekliyle kesin bir şekilde bilmek, felsefe tarihinin temel uğraşısı olmuştur. Platon'un idealizminden Husserl'in fenomenolojisine kadar felsefe tarihi hep bu uğraş içerisinde olmuştur. Dâvûdü'l-Kayserî'ye göre, eşyayı olduğu gibi bilmek, akılla değil, rabbânî bir nurla aydınlanarak mümkündür. Akıl sahipleri, hakikatlerin kendisini değil, sadece bazı lazımlarını bilebilirler. Müşahede sahiplerinin bilgisi ise, onların bilgisinin çok üstündedir.⁵

3. Dâvûdü'l-Kayserî'de Hakikat-i Muhammediye Nazariyesi

Tasavvuf felsefesine göre Hakikat-i Muhammediye, bütün güzel isimleri kendisinde barındırıp bulunduran ilk taayyunla birlikte olan zât anlamında kullanılmakta ve her şey bu hakikatten ve bu hakikat için yaratıldığı düşünülmektedir. Zünnûn-ı Mısırî (796-859)'nin "Yaratılanın aslı Hz. Muhammed'in nurudur." sözüyle ilk defa dile getirdiği bu görüşü, öğrencisi Sehl b. Abdillah et-Tüsterî (ö. 896) ve ünlü mutasavvıf Hâkim et-Tirmizî (ö. 932) sistematik bir şekilde kullanarak tasavvufa uygun bir nazariye hâline getirmişlerdir. Daha sonra İbnü'l-Arâbî (1165-1240), el-Kâşânî (ö. 1329), Dâvûdü'l-Kayserî (1260-1350) ve Abdülkerim el-Cilî (1366-1424) gibi vahdet-i vücûdçu mutasavvıflar da bu kavramı genişleterek kullanmaya başlamışlardır. Onlara göre Allah, ilk olarak ontolojik olarak tümel insanlık ruhu olan Hz. Muhammed'in ruhunu yaratmıştır. Bu ilk ilke ve âlemin hamuru olan ruh, âleme varlık verme, yani rahmet etme vesilesidir. Âlemde var olan her şey ondandır ve onun aşkıyla yaratılmıştır.⁶ Hakikat-i Muhammediye'ye Rûh-i Muhammedî, Nûr-ı Muhammedî, Küllî Rûh, Küllî Akıl ve İlk Akıl gibi farklı isimler de verilmiştir.

Hakikat-i Muhammediye kavramını farklı şekilde yorumlayanlar da olmuştur. Örneğin Osmanlı Şeyhü'lislâmı Kemâlpaşazâde (1468-1533)'ye göre Hakikat-i Muhammediye, varlık ağacının ilk meyvesi ve kendisine kudretin taalluk

---

⁴ Dâvûdü'l-Kayserî, "Risâle fî ilmi't-tasavvuf", s. 110.

⁵ Dâvûdü'l-Kayserî, *Şerhu'l-fusûsi'l-hikem*, neşr. H. H. Nümayışgah, Şirket-i İntişarat-ı İlm-i ve Ferhengi, Tahran, 1375, s. 341.

⁶ Abdülkerim Cilî, *el-Kemâlâtü'l-ilâhiyye fî sıfâti'l-Muhammediyye: Hakikat-i Muhammediye*, çev. M. Bedirhan, Nefes Yayınları, İstanbul, 2012, s. x.

---

ettiği ilk şeydir. Bu kavram, bütün yaratılmış varlıkların kendisinden meydana geldiği ilk küllî ilkeyi veya ontolojik ilk örneği (prototip) ifade etmektedir.

Tasavvuf felsefesinde Hakikat-i Muhammediye, taayyün âleminin başlangıcıdır. Âlemin yaratılışının kaynağı ve aslıdır. Onun üstünde hiçbir isim ve sıfatla nitelenemeyecek “zât” vardır ki, taayyünden münezzele olduğundan, bu makamı idrak etmek, yaratılmış varlıklar (mümkün varlık) için imkânsızdır. Zât (*lâ-tağyün*) ile ilk taayyün (*tağyün-i evvel*, Hakikat-i Muhammediye) arasında temel ayırım, taayyün ve taayyün olmamasıdır. Hz. Muhammed’in miracı işte bu hakikate yükseliştir. Hadis olarak rivayet edilen “Allah’ın yarattıklarını düşünün, O’nun zâtını düşünmeyin!” sözü bunun için söylenmiştir.⁷

Mutasavvıflara göre, Allah’ın yarattığı ilk şey, Hz. Muhammed’in nurudur; diğer bütün varlıklar onun nurundan yaratılmıştır. Onun varlığı (*vücûd*) yokluğa (*adem*) tekaddüm etmiş, ismi Kalem’den önce yazılmıştır. Bütün varlıklardan önce gelerek, onların var olmasına sebep olmuştur. Hz. Muhammed’in nurundan sonra sırasıyla Su, Arş ve Kalem yaratılmıştır.

Hakikat-i Muhammediye nazariyesinde, Allah’ın isim ve sıfatlarının birer zuhûr ve tecelli olan âlemin Allah ile irtibatı, eserin müessirle, sanatın sanatçıyla irtibatı kabilindedir. Yine benzer şekilde, yaratıcının varlığının âleme nispeti ayna metaforuyla açıklanır. Düşünülen ve hissedilen şeyler o aynada zahir olur. Dolayısıyla bu âlem, Allah’ın kendi zâtına olan sevgisini (*el-hübbü’zâtî*) yerine getirdiği ve yine kendi zuhûrunu seyrettiği bir ayna durumundadır. Böylelikle âlem, Allah’ın kendi zâtını, isimleri, sıfatları ve fiilleriyle seyrettiği bir ayna mesabesindedir. Mutasavvıflara göre, hakkın zâtından başka hakikî mevcut yoktur. Allah’tan başka bütün varlıkların varlığı, aynadaki akisler gibi mecazî ve itibarîdir.

Hakikat-i Muhammediye kimi zaman “Kelime” olarak da adlandırılmakta, tasavvufta “Tenezzülât-ı seb’a” ve “Hazarât-ı hamse” diye ifade edilen tecelli safhalarından ikincisi olarak kabul edilmektedir.⁸ Bu mertebe, varoluşun başlangıcı

---

⁷ el-Aclûnî, *Keşfu’l-hafâ ve müzilü’l-ilbâs*, Cilt: I, Mektebetü’t-türasi’l-İslâmî, Halep, trs., s. 357.

⁸ Hazerât-ı hamse, varlığın beş genel ve tümel (*küllî*) kategorisidir. Allah’tan zuhûr ve sudûr eden varlıkların geçirdikleri beş âlem şunlardır: (1) Mutlak gayb hazreti: A’yân-ı sâbite âlemi, (2) Mutlak şehâdet hazreti: Mülk âlemi, (3) İzaî gayb hazreti: Ruhlar âlemi, (4) Mücerret nefis ve akıllar hazreti, (5) Dört âlemi içeren hazret: İnsanlık âlemi. Bu sınıflama, mutasavvıf ve filozoflara göre kimi zaman değişiklik arz edebilmektedir. Örneğin Dâvûdü’l-Kayserî’ye göre varlık mertebeleri şu şekildedir: (1) Mutlak gayb âlemi, (2) Ceberût âlemi, (3) Melekût âlemi, (4) Mülk âlemi, (5) İnsan-ı kâmil âlemi. Bu son âlem,

---

olarak kabul edilmektedir. Hakikat-i Muhammediye'nin "Kelime" olarak nitelenmesi özellikle İbnü'l-Arabî felsefesinde öne çıkmaktadır. Zaten Hakikat-i Muhammediye düşüncesi vahdet-i vücud nazariyesi ile yakından ilişkilidir. Ona göre bütün mevcudât, Allah'ın sonsuz, sınırsız birer kelimesidir. İnsan ise, âlemdeki en yetkin ve kuşatıcı kelime (*kelime-i câmiâ*)'dır. Özellikle onun *Fusûsü'l-hikem* isimli eseri, bu minval üzere kaleme alınmıştır. Bu eserinde, Allah'ın yetkin bir kelimesi olarak gördüğü peygamberlerin her birini, kendilerine zuhûr eden ilâhî sıfat ve isimlerin hikmetlerini açıklamaktadır.⁹ Sonuçta, Hakikat-i Muhammediye nazariyesine göre tüm âlem, Hakk'a nispetle gölge mesabesindedir. Gerçek var olan yalnızca Allah'tır.

Mutasavvıflar, Hakikat-i Muhammediye nazariyesini temellendirmek için kudsi hadis olarak kabul edilen, ancak güvenilirliği tartışmalı bazı hadisleri kullanmaktadırlar. Bu hadislerin başında "Kenz-i mahfî", "Levlâk" ve "Câbir hadisi" diye bilinen hadisler öne çıkmaktadır.¹⁰

Mutasavvıflar, "*Ben gizli bir hazineydim, asla bilinemezdim; bilinmemi istedim. Bu sebeple mahlûkatı yarattım, kendimi onlara tanıttım. Bu sayede beni tanıdılar.*" kudsi hadis olarak kabul edilen bu sözü, varlığın yaratılışının ilk nedeni olarak, Allah'ın kendi zâtına olan sevgisini (*el-hubbü'z-zâtî*) ve ilâhî aşkın kaynağını saymışlardır. Bu sözü İbnü'l-Arabî "keşfen sahih" diyerek, yaratılışın sırrını, Allah'ın zâtına olan bilinme ve tezahür etme aşkına bağlanmaktadır.¹¹ Mutasavvıfların ifadesiyle bu sözle âlemin oluşumu, Allah'ın lâ-tağyun mertebesindeki zât-ı ehadiyyetine olan aşkı olmaktadır. Taayyün-i hübbî denilen bu aşk, Hz. Muhammed'in nuru ve sevgisi olarak tecelli etmiş, ardından diğer varlıklar bu nurdan yaratılmışlardır. Bu "kenz-i mahfî" sözünü kudsi hadis olarak kabul eden mutasavvıflara göre, bu hadis aslında "*Ben insanları ve cinleri bana ibadet etmeleri için yarattım*" (Zâriyat, 51/56) ayetinin bir tefsiri olarak yorumlanmıştır.

---

ilk dört âlemi kendisinde toplayan, tüm âlemleri ve bunlarda bulunan her şeyi kuşatan insanî âlemdir. Bk. Vural, Mehmet, *İslâm Felsefesi Sözlüğü*, Elis Yayınları, Ankara, 2011, s. 214.

⁹ İbnü'l-Arabî, *Fusûsü'l-hikem*, çev. Nuri Gençosman, Ataç Yayınları, İstanbul, 2007, s. 23.

¹⁰ Bu kudsi hadislerle karşı, Hz. Muhammed'in beşer yönüne vurgu yapan çok sayıda hadiste mevcuttur. Örneğin, Hz. Muhammed bir gün kendisinden korkup çekinen bir kadına, "*Korkma, ben kuru et yiyen Kureyşli bir kadının oğluyum.*" demiştir. Yine çok bilinen bir diğer hadisinde de "*Hıristiyanların İsa'yı övdüğü gibi beni övmekte aşırılığa gitmeyin. Benim için sadece 'Allah'ın kulu ve elçisi' deyin*" buyurmuştur.

¹¹ İbnü'l-Arabî, *el-Futûhatu'l-Mekkiye*, Cilt: I, Beyrut, 1994, s. 334.

Hakikat-i Muhammediye nazariyesinde çok kullanılan diğeri bir kudsi hadis, levlâk hadisidir. Buna göre, “(Ey Muhammed) Sen olmasaydın, kâinatı (felekleri) yaratmazdım.” (levlâke levlâke lema halektu’l-eflâk) hadisinde belirtildiği gibi Hz. Muhammed bu âlemin oluş nedenidir. Yine bu hadise ilaveten, “Ben yaratılış itibarıyla nebilerin ilki, gönderiliş olarak sonuncusuyum.” ve “Ben Allah katında hatemü’l-enbiya olarak yazılı iken henüz daha Âdem (a.s.) çamur halinde yeryüzünde beklemekteydi.” hadisleri sıkça kullanılmaktadır. Dâvûdü’l-Kayserî, “Âdem, henüz su ve toprak arasındayken ben nebiydim.” hadisini “Hakikî nebi evvelen ahiren, zahiren ve batınen ezeli ve ebedî kutuptur, bu da Hakikat-i Muhammed’dir.” şeklinde yorumlamaktadır.¹²

Yine mutasavvıfların oluşu açıklamak için kullandıkları bir diğeri hadis, “Câbir hadisi” diye bilinendir. Bu hadiste Câbir b. Abdillah (607-697)’ın Hz. Peygamber’e sorduğu “Allah’ın ilk önce yarattığı şeyi bana söyler misin?” soruna Hz. Peygamber’in “Ey Câbir, Allah-ü Teâlâ her şeyden önce kendi nurundan senin peygamberinin nurunu yarattı.”¹³ şeklindeki rivayette Hakikat-i Muhammediye için kaynaklık teşkil etmektedir. Yine “Ben, Âdem’in yaratılmasından dört bin sene önce Rabbimin huzurunda bir nurdum.”¹⁴ hadisi de bu nazariyeyi temellendirmek için sıkça kullanılmaktadır. Bu düşünceye göre, Hz. Âdem insanların maddeten babası (ebü’l-beşer); Hz. Peygamber ise, ruhların babasıdır (ebü’l-ervâh).

Hz. Aişe’den hadis olarak aktarılan “Allah’ın yarattığı ilk şey akıldır: Ona ‘ileri yönel!’ dedi, o da yöneldi. “Dön” dedi, döndü. Sonra İzzet ve celalime andolsun, senden daha güzel bir şey yaratmadım; seninle tutar, seninle veririm.” rivayeti Tirmizî (824-892), Beyhâkî (994-1966) gibi hadis âlimleri başta olmak üzere Gazzâlî (1058-1111) ve Sühreverdî (1155-1191) gibi kelâmcı ve filozoflar tarafından da hadis olarak aktarılmaktadır. Buradaki “akıl” terimini birçok âlim “nur” ve “ruh” şeklinde yorumlamışlardır. Dâvûdü’l-Kayserî “Allah’ın ilk yarattığı şey nurumdur.” hadisini -İbnü’l-Arâbî gibi- “Allah’ın ilk yarattığı akıldır.”

---

¹² Dâvûdü’l-Kayserî, *Vahdet-i Vücûd Felsefesi: Felsefî ve Tasavvufî Risâleler*, çev. Mehmet Bayrakdar, MÜİFV Yayınları, İstanbul, 2012, s. 179.

¹³ İmâm-ı Kastalânî, *el-Mevâhibu’l-ledünniye: İlâhî Rahmet Hz. Muhammed*, çev. Abdülbâki, sad. İ. Turgut Ulusoy, Cilt: I, Hisar Yayınevi, İstanbul, 1984, s. 71.

¹⁴ el-Aclûnî, *Keşfu’l-hafâ ve müzilü’l-ilbâs*, Cilt: I, s. 265; Hakikat-i Muhammediye’yi konu edilen hadisler daha çok el-Aclûnî (1676-1749)’nin *Keşfu’l-hafâ* ve Hâkim en-Nisaburî (933-1014)’nin *el-Müstedrek ale’s-Sahihayn* isimli eserlerinde geçmektedir.

---

hadisindeki “İlk Akı” kastettiğini ifade etmektedir.¹⁵ Bir başka yerde ise “nurumdur” lafzını “ruhumdur” şeklinde tevil etmektedir.¹⁶

Yeni-Eflâtuncu düşüncenin de temelini oluşturan “Allah’ın ilk yarattığı akıldır.” görüşü birçok kaynakta hadis olarak rivayet edilmektedir. İbnü’l-Arabî de bu hadisi sahih kabul ederek, akı Hz. Peygamber’in nuru ve ruhu şeklinde yorumlamıştır.

Mevlânâ (1207-1273)’dan Yûnus Emre (1240-1321)’ye kadar âlemin oluşunu, Allah’ın zâtına âşık olmasıyla açıklayan görüş, Mevlânâ’da kısmen değişime uğramıştır. O, “maşûkî ilâhî” kavramıyla, Allah’a âşık olma anlamında ilâhî aşkı da Hakikat-i Muhammediye kavramına sokmuştur. Yûnus’un dizeleriyle Hakikat-i Muhammediye,

*“Yarattı Hak dünyayı peygamber dostluğuna,
Dünyaya gelen gider bâki kalası değil.
Yaratıldı yer ile gök Muhammed’in dostluğuna,
Levlâk ona dilidürür onsuz bir gök yer olmadı.”¹⁷*

Hakikat-i Muhammediye nazariyesinde ileri giden mutasavvıflar, “Muhammed’dir cemal-i Hakk’a mir’at (ayna), Muhammed’den göründü kendi bizzat” diyerek Allah’ın Hz. Muhammed’in bedeninden insanlara görüldüğünü söyleyebilmişlerdir. Hatta daha da ileri giderek, “Ahmed’de gizlenen ‘Hu’dur.” Ahmed’deki ‘perde-i mîm-i’ kaldır da bak kim görünüyor?” diyerek gnostik yorumlara başvurmuşlardır.¹⁸ Bu konudaki uç yorumlara örnek olarak Mahmud Şebüsterî (1288-1340)’nin *Gülşen-i Râz*’ından şu dizeler verilebilir:

“Sırr-ı Hak râ bâ tû güyem âşikâr / Sana Hakk’ın sırrını açıkça söyleyeyim mi?”

Ehad der mîm-i Ahmed geşt zâhir / Ahad, Ahmed’in mîm’inde zâhir oldu

---

¹⁵ Dâvûdü’l-Kayserî, *Vahdet-i Vücûd Felsefesi: Felsefî ve Tasavvufî Risâleler*, s. 162.

¹⁶ Dâvûdü’l-Kayserî, *age.*, s. 216.

¹⁷ Yûnus Emre, *Dîvan*, nşr. Abdülbaki Göpınarlı, Cilt: 1, Ahmed Halid Kitabevi, İstanbul, 1943, s. 69.

¹⁸ Arınç, Cihat, “Hakk’ın En Parlak Aynası: Ahmed-i Muhammed”, *Anlayış*, Sayı: 35, Nisan, 1994, s. 77.

Ahmed est încâ ehad ey merd-i kâr / Ahmed’dir burada ehad olan, ey işin ehli olan kimse!

Mîm râ ber dâr Ahmed şod ehad / Mîmi kaldır Ahmed oldu ehad

Fehm kon ma’ni-i Allâhü’s-samed / İşte Allahu’s-samed’in manasını anla!

Derîn dovır evvel âmed ayn-i âhir / Bu devirde evvel ahirle aynı geldi

Zi Ahmed tâ ehad yek mîm farkest / Ahmed ile ehad arasında bir mîm fark var

Cihânî ender ân yek mîm garkest.” / Bütün bir cihan o mîmin içinde müstağraktır.”¹⁹

Tasavvuf edebiyatında çok görülen bu Hz. Muhammed’i aşırı yüceltip, onu ilâhî bir varlık olarak görme çabalarına bir diğer örnek olarak, Aziz Mahmud Hüdayî (1541-1628)’nin ve Süleyman Çelebi (1351-1422)’nin dizeleri verilebilir:

“Âyinedir bu âlem her şey hak ile kâim

Mir’at-ı Muhammed’den Allah görünür dâim.”²⁰

Süleyman Çelebi’nin *Mevlid*’inde geçtiği şekliyle:

“Zâtıma mir’at edindim zâtını

Bile yazdım âdım ile âdını”²¹

Dâvûdü’l-Kayserî’ye göre varlığın (*vücûd*) hakikati, beraberinde hiçbir şey bulunamamak kaydıyla, tüm isim ve sıfatların kendisinde kaybolduğu ehadiyyet (tevhid) mertebesi diye adlandırılan şeyden ibarettir.²² Bu duruma cemu’l-cem,

---

¹⁹ Şebüsterî, *Gülşen-i Râz Şerhi*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, MEB Yayınları, Ankara, 1972, s. 2.

²⁰ Eraydın, Selçuk, “Hakikat-i Muhammediye ve İlgili Beyitler”, *Diyanet Dergisi*, Cilt: 25, Sayı: 4, Ekim-Aralık, 1989, s. 141.

²¹ Süleyman Çelebi, “Miraç Bahsi”, *Mevlid: Vesiletü’n-necât*, yay. haz. Necla Pekolcay, TDV Yayınları, Ankara, 1993.

²² Dâvûdü’l-Kayserî, “el-Mukaddemât”, *er-Resâil*, ed. Mehmet Bayrakdar, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kayseri, 1997, s. 37; Dâvûdü’l-Kayserî, Allah’ın varlığını, sırf kendi var olmasını ifade etmek için “Hakkânî Varlık” kavramını kullanmaktadır. Buna göre gerçek varlık Allah’tır, O’nun dışındaki varlıklar izafi olarak

---

hakikatü'l-hakâik ve amâ diye de isimlendirir. Ona göre aslolan tevhitir, bu âlem ve âlemde çokluğun görünmesi ise arızidir. Aslî sebep ya da sebepler sebebi Allah'tır. Bizim olgu ve olaylar arasında gözlemlediğimiz ilişkiler ise, arızî ve ikincil dereceden sebeplerdir. İkincil sebepler görmezden gelinemez, ancak onları nihaî sebepler olarak kabul etmek yanlıştır. Zira Allah'tan başka hakikî sebep bulunduğunu kabul etmek, O'na karşı muhalif bir unsurun varlığını kabul anlamına gelir.²³

Tasavvuf felsefesinde âlem, masivâ yani Hakk'ın dışındaki her şey demektir. Dâvûdü'l-Kayserî'ye göre âlem, sözlük anlamı bakımından "alâmet" kökünden geldiği için "kendisiyle bir şeyin bilindiği şey" anlamına gelir. Allah, isim ve sıfatları yönüyle âlem sayesinde bilinir. Zira âlemdeki her şey, O'nun isimlerinin görünme yeridir. Mutlak varlık, kendiliğinden açık ve bedihî olduğundan ispatına gerek yoktur. Bu konuda vahdet-i vücûdu düşünürler, kelâmcılardan ayrılarak isbat-ı vacib konusuna girmemektedirler.²⁴ Onlar için mutlak varlığın zâtı ileşenleri, yani Allah'ın isim ve sıfatlarının incelenmesidir. Bütün mevcudât Allah'ın isimleri olduğundan konu âlem hakkındaki bilgimiz, aynı zamanda Allah hakkında da bilgi olmaktadır. Allah'ın isimleri olan bu âlemdeki varlıklardan insan, Allah'a en yakın olması bakımından, en fazla isme mazhar olan varlıktır. Kaynaktan uzaklaştıkça kesafet artmaktadır.

Dâvûdü'l-Kayserî göre varlık, ne cevherdir ne de arazdır. Ancak mümkün olan her şey, ya cevher ya da arazdır. Bundan varlığın mümkün olduğu sonucu çıkar. Varlık, varlık olarak başkasına ihtiyaç duymaz; çünkü O'nun varlığı, başkasından zengindir. Varlığında başkasının varlığından zengin olan her şey, zorunlu olandır. O halde varlık, zâtıyla zorunludur.²⁵

---

vardır. Bk. Dâvûdü'l-Kayserî, *Vahdet-i Vücûd Felsefesi: Felsefî ve Tasavvufî Risâleler*, s. 37.

²³ Koç, Turan, "Dâvûdü'l-Kayserî'ye Göre Cem' ve İçerdiği Hususlar", *Makâlât*, Sayı: 1, 1991/1, s. 37.

²⁴ İsbât-ı vacib, Allah'ın varlığının ve birliğinin ispatlanması konularını içeren genel bir kavramdır. Kelâmcılar ve Allah'ın varlığını kabul eden filozoflar, O'nun varlığını çeşitli yöntemlerle ispatlamaya çalışmışlardır ki, birtakım akıl yürütmelerden oluşan bu yöntemler, ontolojik deliller, ahlâk delili, imkân, hareket, hudus gibi kozmolojik deliller; ya da gâye ve nizam, hikmet ve ihtirâ gibi teleolojik delillerden oluşmaktadır. Kelâmda isbât-ı vacib, Allah'ın varlığının ispatlanmasından çok Allah'ın birliğinin ispatlanmasına dair delilleri içermektedir. Bk. Vural, *İslâm Felsefesi Sözlüğü*, s. 305.

²⁵ Dâvûdü'l-Kayserî, *Vahdet-i Vücûd Felsefesi: Felsefî ve Tasavvufî Risâleler*, s. 100.

Dâvûdü'l-Kayserî göre Hakikat-i Muhammediye'nin âleme rablığı, mertebesi yönüyle ona ait ilâhî sıfatlardır. Acizliği ve zayıflığı, noksanlıkların ve mümkünlüğün gerektirdiği bütün şeyler, sınırlılık ve süflî âleme inme, zahir âlemin özellikleriyle zahirinin ve batını âlemin özellikleriyle batının kuşatılmış olmasından hâsıl olan beşeriyeti yönüyledir. O, iki denizin birleşme yeri ve iki âlemin görüntü yeridir. Hakikat-i Muhammediye'nin süflî âleme inişi de, aslı makamına çıkışı gibi onun kemâlidir. Onun noksanlıkları aynı şekilde başka bir açıdan onun kemalâtıdır.²⁶

Sonuç

Hakikat-i Muhammediye anlayışını temellendirmek için başta İbnü'l-Arâbî ve Dâvûdü'l-Kayserî olmak üzere mutasavvıflarca kullanılan hadis ve diğer rivayetlerin çoğu, Yeni-Eflâtuncu logos ve Bir Nazariyesini (*sudûr*) ile gnostik görüşleri yansıtmaktadır. Bu yüzden, duygusal bir şekilde Hz. Muhammed'i bu şekilde aşırı yücelterek insanüstü bir varlık olarak anlamının onu ilâhlaştırmak olduğu eleştirisi getirilmiş ve bu yüzden İsa peygamberin bugün geldiği konuma düşme tehlikesine dikkat çekilmiştir.²⁷ Ayrıca İbnü'l-Arâbî felsefesinde Hakikat-i Muhammediye nazariyesi, insan-ı kâmil olarak sistemleşmektedir. Bu anlayışının Şia'daki masum imam anlayışı ile büyük benzerlik gösterdiği eleştirileri de getirilmiştir.²⁸ Yine bu nazariye, Kur'anî dayanaktan yoksun ve dayandığı rivayetler yönüyle de sağlam olmadığı için sürekli eleştirilmiş, tasavvufun tartışılan ve haricî tesirleri altında gelişen bir meselesi hâline gelmiştir.²⁹

---

²⁶ Dâvûdü'l-Kayserî, *age.*, s. 166-167.

²⁷ Hıristiyanlığın zamanla değişime uğrayarak putperest (paganist) bir din hâlini almasını anlatan özgün bir eser için bk. Bayrakdar, Mehmet, *Bir Hristiyan Doğması: Teslis*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2007.

²⁸ Sünnî tasavvufun dışında Şia'da da Hakikat-i Muhammediye anlayışının tezahürlerini görmekteyiz. Şia'ya göre, Kur'an'ın gerçek anlam ve yorumunu bilen Ehl-i Beyt imamlarının sahip oldukları irfan kaynaklı sırrî-bâtınî bilginin en temel kaynaklarından birisi Hakikat-i Muhammediye'dir. Onlara göre Allah, Hz. Muhammed'i ve imamları tek bir nurdan yaratmıştır. Bk. Öztürk, Mustafa, *Kur'an ve Aşırı Yorum: Tefsirde Bâtınlık ve Bâtınî Te'vil Geleneği*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2003, 235; Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, çev. B. Köroğlu, H. Hacak, E. Demirli, Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 421-424.

²⁹ Yıldırım, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, TDV Yayınları, Ankara, 2000, s. 128-129.

Sonuçta Hakikat-i Muhammediye, insanlığın tümel hakikatleri; Hz. Muhammed ise, bu hakikatin, yani insan-ı kâmil anlayışının tarihsel zuhûrundan sadece biridir. Ancak bu hakikat, onda en kâmil ve en güzel hasletlerin menşei ve örneği olarak görünmüştür. Hakikat-i Muhammediye nazariyesinin dinî ilkelere ters düştüğü tartışmaları yerine, insanın düşünsel faaliyetinin bir ürünü, âlemin oluşu hakkında ortaya atılan nazariyelerden biri -sudûr gibi- olarak görülebilir. Bu nazariyeyi, özellikle hadis âlimleri, fıkıhçılar, Hanbelîler özelinde kelâmcılar başta olmak üzere zahir ulemanın tevhit inancına ters düştüğü eleştirilerine karşı, sembolik olarak varlık ağacının ilk meyvesi ve ilk ilke vb. şekillerde yorumlamak en doğru yol olacaktır. Zira mutasavvıflar, vahdet-i vücûd ve hakikat-i Muhammediye nazariyelerini, tevhid ilkesini vurgulamak ve O'ndan başka varlıkları itibarî olduğunu vurgulamak için kurgulamaktadırlar. Ayrıca bu nazariyenin bir inanç ilkesi olmadığı, tartışılıp eleştirilebilecek bir zihni spekülasyon olduğu da bir gerçektir.

Sözümüzü kadîm geleneğimizdeki müelliflerin eserlerine yazdığı son cümle ile bitirelim: “Her şeyin en doğrusunu Allah bilir.” (*Vallahu a'lemü bi's-sevâb*).

KAYNAKÇA

- Abdülkerîm Cîlî, *el-Kemâlâtü'l-ilâhiyye fî sıfâti'l-Muhammediyye: Hakikat-i Muhammediye*, çev. M. Bedirhan, Nefes Yayınları, İstanbul, 2012.
- el-Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ ve müzilü'l-ilbâs*, Mektebetü't-türasi'l-İslâmî, Halep, trs.
- Arınç, Cihat, "Hakk'ın En Parlak Aynası: Ahmed-i Muhammed", *Anlayış*, Sayı: 35, Nisan, 1994, s. 76-77.
- Bayrakdar, Mehmet, *Bir Hristiyan Doğması: Teslis*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2007.
- Bayrakdar, Mehmet, *Kayserili Dâvud: Dâvûdü'l-Kayserî*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.
- Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, çev. B. Köroğlu, H. Hacak, E. Demirli, Kitabevi, İstanbul, 1999.
- Dâvûdü'l-Kayserî, "el-Mukaddemât", *er-Resâil*, ed. Mehmet Bayrakdar, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kayseri, 1997.
- Dâvûdü'l-Kayserî, "Risâle fî ilmi't-tasavvuf", *er-Resâil*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kayseri, 1997.
- Dâvûdü'l-Kayserî, *Şerhu'l-fusûsi'l-hikem*, neşr. H. H. Nümayişgah, Şirket-i İntişarat-ı İlm-i ve Ferhengi, Tahran, 1375.
- Dâvûdü'l-Kayserî, *Vahdet-i Vücûd Felsefesi: Felsefi ve Tasavvufî Risâleler*, çev. Mehmet Bayrakdar, MÜİFV Yayınları, İstanbul, 2012.
- Eraydın, Selçuk, "Hakikat-i Muhammediye ve İlgili Beyitler", *Diyanet Dergisi*, Cilt: 25, Sayı: 4, Ekim-Aralık, 1989, s. 131-143.
- İbnü'l-Arâbî, *el-Futûhatu'l-Mekkiye*, Beyrut, 1994.
- İbnü'l-Arabî, *Fusûsü'l-hikem*, çev. Nuri Gençosman, Ataç Yayınları, İstanbul, 2007.
- İmâm-ı Kastalânî, *el-Mevâhibu'l-ledünniye: İlâhî Rahmet Hz. Muhammed*, çev. Abdülbâki, sad. İ. Turgut Ulusoy, Hisar Yayınevi, İstanbul, 1984.

-
- Koç, Turan, “Dâvûdü’l-Kayserî’ye Göre Cem’ ve İçerdiği Hususlar”, *Makalât*, Sayı: 1, 1991/1, s. 35-40.
- Öztürk, Mustafa, *Kur’an ve Aşırı Yorum: Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Te’vil Geleneği*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2003.
- Süleyman Çelebi, “Miraç Bahsi”, *Mevlid: Vesiletü’n-necât*, yay. haz. Necla Pekolcay, TDV Yayınları, Ankara, 1993.
- Şebüsterî, *Gülşen-i Râz Şerhi*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, MEB Yayınları, Ankara, 1972.
- Vural, Mehmet, *İslâm Felsefesi Sözlüğü*, Elis Yayınları, Ankara, 2011.
- Yıldırım, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, TDV Yayınları, Ankara, 2000.
- Yûnus Emre, *Dîvan*, nşr. Abdülbaki Gölpınarlı, Ahmed Halid Kitabevi, İstanbul, 1943.